

Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában*

A címben többes számot használok: *struktúrák*. Minden társadalomban többféle struktúra létezik egymás mellett és fölött, egymást áthatva és bomlasztva. Ezt manapság a történészek jó része tudja, érti, bírálja is, de alig értékeseíti a társadalomtörténeti metodikában. Éppen ezeket a problémákat tárta fel, és ezekkel küszködik a bielefeldi és a berlini kutatócsoport – talán iskolának is nevezhetjük – az elmúlt két évtizedben. A társadalomtörténet metodológiáját újraértelmező munkák, tanulmánykötetek a weberi és a francia (*Annales*) hagyomány nyomán a nemzetközi összehasonlítás első figyelemreméltó eredményeit produkálták, és egyúttal a struktúratörténet és a komparatiztika kritikai elemzését nyújtották.

Jürgen Kocka már évekkel ezelőtt rámutatott arra, hogy a struktúratörténet fogalmából nagyon hiányzik a „világosság és a pontosság”, ami azért is súlyos deficit, mert a fogalom „a történeti valóság valamennyi területére alkalmazható”, amint bizonyos struktúrák is megtalálhatók a valóság minden területén.¹ A mai korszerű történetírás egyáltalán nem tagadja a struktúrakutatás fontosságát és használhatóságát, különösen statikus társadalmi keresztmetszetek leíró elemzésénél, vagy ha kifejezeten egydimenziós ábrázolás a kutatás célja. Erősen kritizálja azonban az egydimenziós sémát egy időbeli és térbeli összehasonlításra alkalmazható társadalomtörténet esetében. Ez a kritika elsősorban a marxista felfogásra, nevezetesen a gazdasági struktúra elsőbbségére és felsőbbbbségére vonatkozik, amihez képest a „felépítményi szféra” kevéssé strukturált és csupán visszaható képességű.

Ez a kritika voltaképpen a struktúrakutatás történettudományi alkalmazásának kényes kérdéseit érinti. Utalni lehet itt nyomban a fogalom történetíráson kívüli eredetére és a historikus karakterére. A „struktúra” mint megalapozó tudományos fogalom azokban a társadalomtudományokban született, amelyekben az időt évezredekben, évszázadokban mérik, vagyis az idő nem a tudományág alkotóeleme, mint a történetírásban. A struktúra ugyanis az antropológiában, a nyelvtudományban, a szociológiában a diszciplína lényege, mindegyikben valaminő *organizmus* alkotóeleme, vagy architektonikus eredetű, az építészet statikai racionalizmusának fogalma. A 20. század rendszerorientált történetírása ezt a fogalmat, kissé egyszerűsítve a bonyolult historiográfiai kérdést, előbb a Spencer–Durkheim–Radcliff–Brown irány-

* A szerkesztőség 1996 szeptemberében az *Arbeitsstelle der Freien Universität Berlin für vergleichende Gesellschaftsgeschichte* konferenciáján tartott előadás csekély mértékben átdolgozott szövegének közreadásával búcsúzik az időközben elhunyt Hanák Pétertől.

¹ Jürgen Kocka: *Sozialgeschichte*. Göttingen, 1986² 70., 77–78.

zattól,² utóbb a marxi örökséget historizáló és „átszellemítő” Webertől, Tönniestől, Vierkandtól, részben pedig a nyelvészeti és antropológiai strukturalizmust modellesztő Levi-Strausztól vette át, mégpedig a történeti hermeneutika új alapzataként felértékelve. Az adaptáció irányzatát jól mutatja a kvantifikáló „*Cliometria*” időleges térhódítása a gazdaság- és társadalomtörténetben vagy az „*histoire anthropologique*” tartós uralma a francia történetírásban. Ám a történetírás, ez az ezredéves, a tények tiszteletében és az oksági kapcsolatok mérlegelésében kiegyensúlyozottabb tudomány szívós és makacs, nem hagyja magát divatáramlatoktól elcsábítani.

A történettudománynak nem a geológiában, az építészetben, az etnológiában érvényes struktúra, illetve a „szerkezetiség” az ontológiai alapeleme,³ még csak nem is egyszerűen a mozgás az időben, hanem az állandó változás, a *metamorfózis*. Pontosabban fogalmazva: *a nem programozott és nem programozható, tehát nem metahistorikus változás – térben és időben*. Ez nem jelenti azt, hogy ne érdekelnék a rokon tudományok metodikai eredményei, és ne fogadná be azok alkalmazható eredményeit. Sok sikeres példa, alapvető munkák bizonyítják, hogy a struktúra-fogalom jól magyarázza a hosszú távú (*longe durée*) folyamatokat, a tartós rendszereket, és ebben a vonatkozásban a történeti mozgás, változás lényeges mozzanatait teszi értelmezhetővé. Különösen alkalmas egy adott társadalom szerkezetének meghatározott szempont szerinti leírására és esetleg egy másikkal való összehasonlítására.

Itt azonban már felmerül a struktúra szemantikájának és sokdimenziósságának a problémája. Mit választunk egy adott kor sajátos rendszereinek rendező elvűül? Vajon az egydimenziós rétegződés módszerét alkalmazzuk-e, mint a pozitivizmus és a marxizmus tette, vagy elfogadjuk-e a többféle, egymást átható struktúrák egyidejű létezésének és működésének elvét? Nem arra az egyszerű dualitásra gondolok, amely ismeri az agrár- és az urbánus társadalom strukturális különbözőségét, vagy a polgárság keretén belül a *birtok* (Besitz) és a *műveltség* (Bildung) rétegfformáló jelentőségét, hanem a fogalom valóságos pluralizmusára. Amint Kocka megállapítja: „Ebből következik: a struktúratörténet nem a gazdaság- és társadalomtörténet monopóliuma, bármely történeti tudományágot lehet és kell strukturális szempontból is művelni. A struktúrák mindenütt meglévő jelenlétéből következik azonban a struktúratörténet legkevésbé sem sajátosságos és nagyon is formális jellege és a fogalom meghatározatlansága.” Kocka e premisszákból arra a konklúzióra jut, hogy az egyoldalú struktúratörténet lényegesen szimplifikálja és lefékezi a történelem lényegéből következő dinamizmust.⁴

Ám ha elfogadjuk a társadalmi struktúra többdimenziós jellegét, tehát a különböző struktúrák térbeli és időbeli együttlétezését, akkor még bonyolultabb problémák falába ütközünk. Milyen lényeges és általános tényezők határozzák meg az egyén vagy a csoport identitásának tényezőit? Egymással harmonizálhatók vagy összeférhetetlenek-e ezek a tényezők? És ha diszharmonikusak, melyek az uralkodó

2 International Encyclopedia of the Social Sciences. Ed. David L. Sills. Vol. 15. New York–London, 1968. 482. bő történeti vázlat bibliográfiával 483–489.

3 *Hajnal István*: Az újkor története. Bp. é. n. 418–426. 664.

4 *J. Kocka*: Sozialgeschichte i. m. 78., 110.

identitások? Egyáltalán; hogyan épül fel és hogyan váltakozik a különböző identitások rangsora? Mindebből kitűnik, hogy az identitáspluralizmus elve a valóság bonyolultságának megfelelőbb metodikát követel, mint bármely egyszemélyes struktúra-fogalom.⁵ E módszer eredményességéről még nehéz lenne érdemben beszámolni. Tanulmányom célja tulajdonképpen vitakérdések felvetése. Ennek megfelelően a sokágú témának csupán három, egymással összefüggő és sokat vitatott kérdésére kívánok szorítkozni.

Ezek: 1. Modernizáció és polgárosodás, 2. A középosztály sajátosságai Közép-Európa néhány országában, 3. A többes identitás felépülése és dinamikusa.

Modernizáció és polgárosodás

A modernizáció fogalmát széles értelemben használom. Nemcsak a korszakváltás gazdasági folyamatát, hanem a társadalmi, politikai átalakulást és a mentalitás változását is értem rajta. A modernizációnak Közép-Európában négy főbb típusa különböztethető meg.⁶

1. *Modernizálás „felülről”*, az abszolutista állam többnyire merkantilista gazdaságpolitikájának segítségével, a mindenk felett álló államérdeknek alárendelve. Ez az „üvegház”-típus, amely Mária Terézia és II. József korszakától egy jó évszázadig, az 1860-as évekig tartott, jelentős támogatást nyújtott az osztrák és a cseh tartományoknak az alapozásban, az infrastruktúra kiépítésében, a külkereskedelemben, a vámpolitikában, de az iparosításban kevés maradandó eredményt ért el. Az új fellendülés a múlt század második negyedében már részben vállalkozói kezdeményezés eredménye volt és együtt járt a polgárosodás híveinek növekvő ellenzékiességével Ausztriában, még inkább Magyarországon.

Az 1848-at követő abszolutizmus idején bebizonyosodott, hogy a felülről vezényelt modernizálás megreked, ha a politikai rendszer a polgári vagy a nemzeti szabadság sziklafalába ütközik. Kitűnt, hogy a tőkés modernizáció kiteljesedéséhez alkotmányosság, liberalizmus és a burzsoá ethosz befogadása kellett.

2. *Modernizálás felülről*, a nemesség vezetésével, bizonyos fokú tartományi vagy nemzeti autonómia keretében, az átalakulást alátámasztó reformok: a jobbágytság fokozatos megszüntetése, polgári szabadságjogok, mezőgazdasági meliorizálás, ipar-

5 Ezek a kérdések már az 1980-as évtizedben elég hangsúlyosan felmerültek a szakirodalomban. L. Bürgertum in 19. Jahrhundert. Hrsg. Jürgen Kocka und Ute Frevert. München, 1988. (A továbbiakban Bürgertum). E kötetben J. Kocka: Bürgertum und bürgerliche Gesellschaft in 19. Jahrhundert. 28–32., 33–46., 60–62. – Hasonló problémákat vetnek fel a „Durch Arbeit, Besitz, Wissen und Gerechtigkeit” (továbbiakban Durch Arbeit) szerkesztői, H. Stekl, P. Urbanitsh, E. Bruckmüller, H. Heiss, Wien–Köln–Weimar, 1992. 18–19., és Ernst Bruckmüller ugyanebben a kötetben megjelent Wiener Bürger c. tanulmánya, 58–60., továbbá Ernst Bruckmüller: Ein begrenzter Aufstieg, az osztrák polgár német identitás-problémáiról. In: Die wirtschaftliche Situation in Deutschland und Österreich um die Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert. Hrsg. Friedrich Lütge. Stuttgart, 1964. 88–89. (A továbbiakban Ein begrenzter Aufstieg.)

6 Általánosító tipizálás: Berend T. Iván és Ránki György. Európa gazdasága a 19. században. Bp. 1987. 648–656. E munkában megkülönböztetik az úttörő ország (Anglia), a sikeres felzárkózók, a félig sikeresek és a sikertelenek típusait.

fejlesztés, a nemzeti kultúra felvirágzása, a nemzettudat politikai erőként való fellépése. Ez a típus sokáig sikeres volt ott, ahol a reformnemesség és a gazdag polgárság szövetségre lépett egymással. Ez a típus, főleg Magyarországon, az 1848-as forradalom idején s az 1867-es kiegyezés utáni konjunktúra-ciklusban kulminált, a kapitalista szabad verseny körülményei között azonban megtorpant, deformálódott. Egyrészt a nemesség polgárosodása a gyakorlatban jórészt illúzióknak bizonyult. A nemzeti liberalizmus polgárosodás-eszményének valósága a nemesség nagy részét, főként a deklasszálódó gentryt, kiábrándította, és fokozatosan antiliberális-antimodernizációs irányba terelte. Másrészt a zömmel asszimilált elemekből rekrutált nagyburzsoázia nem tudta a gazdaságban elfoglalt vezető szerepét a társadalomban és a politikában is megszerezni.

Hasonlított ehhez pályához a lengyel nemesség útja is, azzal a különbséggel, hogy az 1863. évi felkelés veresége után a királyság nemességének nagy része elfogadta a reformer értelmiség programját, a „varsói pozitivizmust”, amely az organikus munkát, vagyis az ellenállhatatlan modernizálási folyamatba való „organikus” beilleszkedést hirdette meg, kezdetben számottevő sikerrel.⁷

3. *A harmadik típust* az „alulról”, jórészt önerőből kiküzdött polgárosodás képviselte, bár ennek az ágnak a sodrását nagymértékben a felülről, a főgéből eredő áramlatok alapozták meg. Ide sorolható az osztrák vállalkozók egy része, elsősorban a nagy bankárok, akik az állammal a kölcsönös függés viszonyában álltak, továbbá a hazai iparosokból, technikus vállalkozókból rekrutált burzsoázia. Ez saját egyleteiben, majd a liberális pártban szerveződve bizonyos önállóságra, és nemcsak gazdasági, de politikai befolyásra is szert tett. Ugyancsak ide sorolható a cseh polgári közép osztály, amely a gazdagabb és befolyásosabb német burzsoáziával való évtizedes küzdelemben, jórészt önerejére, a cseh társadalomra támaszkodva vívta ki a fennmaradás és emelkedés feltételeit. (Erre a következő részben visszatérek.)

4. *A modernizáció negyedik – felemás – típusát* azoknak a közép-európai kisépeknek a körében találhatjuk meg, amelyeknek a társadalmából hiányoztak a preindusztriális vezető rétegek, a feudális földesurak, a nagykereskedők, bankárok (társadalmuk tehát „csonkának” nevezhető). Ezek a népek a polgárosodásnak főleg a kulturális és politikai vívmányaiban voltak érdekeltek, a szabad nyelvhasználatban, a polgári szabadságjogok érvényesülésében, a társadalmi és nemzeti létük fennmaradásában. A tőkés modernizációban és a polgárosodásban azonban létük veszélyeztetését látták, ezért értelmiségi vezető csoportjaik zöme *antimodernizációs, antiliberális* beállítottságú volt, támasza és tartaléka minden konzervatív, utóbb neokonzervatív, antikapitalista irányzatnak.⁸

7 Stanislaus A. Blejwas: Realism in Polish Politics: Warsaw Positivism and National Survival in Nineteenth Century Poland. New Haven, 1984. 89–99., 111–125. – The Cambridge History of Poland 1697–1935. Ed. W. J. Reddaway, O. Halecki et al. New York, 1978² 392–393. – Piotr S. Wandycz: The Lands of Partitioned Poland 1795–1918. Seattle–London, 1974. 207–210. – Wadaw Długohorski: Das polnische Bürgertum vor 1918 in vergleichender Perspektive. In: Bürgertum Bd. 1. 288–289. – Jerzy Jedlicki: Der Adel im Königreich Polen bis zum Jahre 1863. In: Der Adel an der Schwelle des bürgerlichen Zeitalters. 1700–1860. Stuttgart, 1988. 115–116.

8 Az antimodernizmusra l. a „Durch Arbeit”, 22–24., és benne Peter Vodopivec: Liberalismus in der Provinz? c. tanulmánya, 84–91. – Ugyanerre a problémára l. Péter Hanák: A National

Ezek a típusok azt igazolják, hogy a modernizáció és a polgárosodás a közép-európai régióban egyenetlenül és tökéletlenül fejlődött ki, és a 20. században többé-kevésbé megrekedt. Az első típus hozzájárult ugyan a Monarchia nyugati felének felendüléséhez, és közvetve segítette a keleti fél modernizálását is. A dinasztikus abszolutizmus, majd a paternalista etatizmus birodalmi államrezonja miatt azonban erősen korlátozta egy erős középosztályból felépülő *civil társadalom* felnövekedését.

A középosztály-struktúrák antinómiái

A fentiekből már kitűnhet, hogy úgy a társadalmi szerep, mint a polgárosodás típusának összehasonlítása szempontjából mindenütt a középosztály a hangadó és mérvadó tényező, bármennyire rangosabb és homogénabb volt is felül a főnemesség, és tömegesebb, szervezettebb alul a munkásság. A Habsburg-monarchia arisztokráciája származás, rokonság, pozíció és mentalitás tekintetében kiváltképpen homogén csoportot alkotott, még ha a tartományi főnemességet a lokálpatriotizmus, a magyarok jó részét pedig határozott nemzettudat kötötte a hazájukhoz is. A közép-európai arisztokrata elit összehasonlítása nem lenne különösebben nehéz, de különösebben reveláns felfedezés sem.

A középosztály azonban olyan bonyolult, heterogén képződmény, amelyet lehet és érdemes alkotóelemeinek összetétele szerint *strukturálisan* is, a csoportidentitások változásai szerint *dinamikájában* is megvizsgálni. Az első módszer alkalmasabb az összehasonlításra, a második viszont jobban tükrözi a történetiséget, a változó helyzetekhez való alkalmazkodások mozgástrendjét. Kezdjük az első módszerrel, egy rövid összehasonlító strukturális vázlatral.⁹

A középosztály a klasszikus angol fejlődésben is meglehetősen heterogén alakulat. Eric Hobsbawm definíciója szerint a *middle classes* „különböző polgári csoportok összessége, amely társadalmilag a főnemesség-gentry és a kispolgárság–munkásosztály között helyezkedik el. A brit középosztálynak bizonyos közös vonások kölcsönöznek gazdasági-társadalmi koherenciát, és fűzik az osztály ideáltípusához, az ipari tőkéshez”, ámbar a kereskedő- és pénztőkés csoport nála jóval gazdagabb, a diplomás értelmiség jóval műveltebb volt.¹⁰ Hugh Seton-Watson három nagyobb csoportot sorol a középosztályba, a tulajdonképpeni gazdasági burzsoáziát, a hivatalnokságot és a szabad foglalkozású értelmiséget, bár ez mindkettőtől különbözik mentalitásában és társadalmi funkciójában.¹¹ Abban viszont mindketten megegyeznek,

Compensation for Backwardness. Studies in East European Thought. (Kluwer Acad. Publishers). 1994. 33–35.

9 A társadalomtörténeti összehasonlítás elveire és módszereire legújabban: Geschichte und Vergleich. Hrsg. Heinz-Gerhard Haupt–Jürgen Kocka. Frankfurt–New York, 1996. 11–14., 26–31. – Kocka a gyakorlatban is alkalmazza az elveket egy kritikai historiográfiai tanulmányában: The Middle Classes in Europe. The Journal of Modern History 1995. 783–806. – Néhány évvel korábban jelent meg P. M. Pilbeam hasonló témájú munkája: The Middle Classes in Europe: France, Germany, Italy and Russia. London, 1990.

10 Eric J. Hobsbawm: Die Englische middle class 1780–1920. In: Bürgertum. Bd. 1. 80–81.

11 Hugh Seton-Watson: Az értelmiségekről. Történelmi Szemle 1970. 517., 523–526.

hogyan volt „az az osztály, amelyet általában a közösség legokosabb és legeredményesebb részének tartottak”.¹² Ez az osztály az erős mobilitás révén bizonyos *konvergenciát* teremtett önmagán belül, és egyszersmind kapcsolatot az alsó és felső rétegek között.

Nem nehéz felismerni, milyen nagy különbség állott fenn az angol (a nyugati) és a *közép-európai* középosztályok között. Először is, régióinkban a középosztály gerincét hosszú időn át a közép- és kismemesség alkotta. Hozzá zárkózott fel a hagyományos és az új, tőkés polgárság, amely kisebb-nagyobb mértékben asszimilált elemekből került ki, és nem olvadt össze a régi vezető réteggel. Másodszor, a középosztály soknemzetiségű és sokvallású volt, mindenütt a nemzeti eszme hordozója, az autonómia vagy a szeparatizmus képviselője. A kisebbségi népek középosztályai ipso facto nem egyesültek a többségi nemzet amúgy is heterogén középosztályával. Ez a megosztottság áthattotta mind a birtokos burzsoáziát – amelynél a nemzeti konfliktusok gyakran keresztettk a gazdasági érdekközösséget –, mind a művelt polgárságot, amelyet a hatalmi pozíció és a társadalmi funkció is sokszorosan megosztott. Ezek szerint világosan meg kell különböztetnünk egy ország lakóinak, és a benne élő nemzeteknek a társadalmi tagozódását. (Nyilván egészen más lesz a csehországi vagy magyarországi és a cseh vagy magyar társadalom struktúrája.) Ellentétben a nyugati fejlődéssel, a közép-európai középosztály-formálódás fő tendenciája az eleve adott heterogenitást politikai és szervezeti síkon is kifejező *divergencia* volt. Érdemes a kérdést közelebbről is megvizsgálni az osztrák és a magyar középosztály összehasonlításával.

*

A Habsburg-monarchiában a társadalmi piramis csúcsán mindenütt a főnemesség helyezkedett el, továbbá a magas bürokrácia és a hadsereg nemesített vezéralakjai. Arisztokrata identitásuk meghatározó eleme a dinasztiahűség volt. Az ún. „első társaság” mereven elzárkózott a nagyburzsoázia alkotta „második társaságtól”, amelybe eleinte főként hadseregszállítók és bankárok, utóbb sikeres vállalkozók és az értelmiségi elit kitűnőségei jutottak be.

Az első és a második társaság közti viszony hasonló volt mindkét társadalomban: a közéletben a vezető szerep vitathatatlanul az első, az üzleti világban a második kezében volt, abban a nemesi norma, ebben a burzsoá ethosz uralkodott. Ausztriában erőteljesebben érvényesült az udvari, Magyarországon a nemzeti kötődésű főnemesség befolyása. Ausztriában az udvar és a nagyburzsoázia között bizonyos interdependencia állt fenn, Magyarországon a polgárság zömében viszont elevebben élt a nemességhez való asszimiláció készítése. Érdemes még egy különbségre rámutatni. Az osztrák kereskedők nagy része a hagyományos textillel, vasáruval és gyarmatáruval kereskedett, és túlnyomórészt német etnikumú volt, míg a magyarországi meghatározó eleme a termény- és állatkereskedő, ezek viszont jobbadán német, görög és zsidó polgárokból kerültek ki.¹³

12 E. J. Hobsbawm: i. m. Az idézet James Mill: Essay on Government (1829) c. tanulmányából való.

13 Közép-Európa, illetve a Habsburg-monarchia társadalomtörténetére a régebbi, klasszikusnak számító munkák közül több is használható. Richard Charnatz: Österreichs innere Geschichte. Bd. I. Wien, 1918. – Nikolaus v. Preradovich: Die Führungsschichten in Österreich und Preussen 1804–1918.

Már ebből a vázlatos felsorolásból is kitűnik, mennyire heterogén és egymástól is jelentékenyen eltérő volt a két társadalom középosztálya. Hiszen Ausztriában a sokkal kedvezőbb körülmények között felnövő kereskedő és vállalkozó mégiscsak számos és súlyos volt, a nemesi rend viszont csak légsúlyú maradvány, addig Magyarországon a középosztály alapzatát és homlokzatát éppen a jómódú (egykoron: bene possessionatus) birtokos nemesség alkotta, a városi céhpolgár és még inkább a zsidó kereskedő alárendelt szerepet vagy semmilyen sem játszott.

Az osztrák középosztály sajátossága a *Bildungsbürgertum*, ezen belül a hivatalnokság különleges helyzete és befolyása. A hivatalnoki réteg már II. József idején mintegy 20 ezer főre rúgott, az 1850-es években a tisztikarral együtt 60-70 ezerre, a 20. század elején pedig 340 ezerre. Ha ehhez hozzászámítjuk a diplomás értelmiség 120 ezernyi (1851), illetve csaknem félmilliónyi tömegét (1910), akkor láthatjuk, mennyire felülmúlta *Bildungsbürgertum* aránya a nagy- és középburzsoázia 70 ezres (1851), illetve 200 ezres keresőjét (1910).¹⁴ De itt nem a számszerűség a döntő. A bürokrácia a felvilágosult abszolútizmus terméke volt, egy hatalmas birodalom államapparátusát alkotta és képviselte. II. József elfogadta a művelt, szekularizált középosztály fiait az állam – egy erősen centralizált, nemzetfeletti állam – szolgálatában. Bürokratizálta a hadsereget és „militarizálta” a bürokráciát – igaz, a felvilágosodás államközpontú liberalizmusának szellemében.¹⁵ Ez a két hatalmi erő szorosan kötődött a Habsburg állameszméhez, de egyúttal a művelt és lojális polgársághoz is. A hivatalnokságot szoros személyi szálak, az eszmék és az értékek rokonsága kapcsolta össze az értelmiséggel.

*

Wiesbaden, 1955. 69–72. – *Georg Franz*: Liberalismus. Die deutschnationale Bewegung in den Habsburgischen Monarchie. München, 1955. 146-165. – Az újabb szakirodalomból elsősorban *Ernst Bruckmüller* munkáit használtam. Összefoglaló könyve: Sozialgeschichte Österreichs, Wien–München, 1985. Tanulmányai közül a Bürgertum in der Habsburger Monarchie (továbbiakban Bürgertum der Monarchie). Wien–Köln, 1990. I. kötetbe írt Herkunft und Selbstverständnis bürgerlicher Gruppierungen in der Habsburger-Monarchie, a II. kötetben (Durch Arbeit) megjelent Wiener Bürger. Selbstverständnis und Kultur des Wiener Bürgertums vom Vormärz bis zum Fin de Siècle tanulmányát, a Kocka által szerkesztett Bürgertumban *Hans Stekl*l közösen írt esszéjét: Zur Geschichte des Bürgertums in Österreich, és *Uő*: Ein begrenzter Aufstieg i. m. 73., 83–84. említem. Közép-Európa több országának polgárosodásáról ad összehasonlítható képet a Bácskai Vera által szerkesztett Bürgertum und bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Osteuropa, Bd. I–II. Bp. 1986. benne a szerkesztő alapos tanulmánya: Gesellschaftliche Veränderungen in den Städten Mittel- und Osteuropas... (Wien, Prag, Budapest).

14 Az osztrák bürokrácia és a szabadfoglalkozású értelmiség számszerű növekedésére *Ernst Bruckmüller*: Sozialgeschichte Österreichs i. m. 331., 377–378. *E. Bruckmüller–Hans Stekl*: Zur Geschichte des Bürgertums in Österreich. Bürgertum i. m. 367–368. – *E. Bruckmüller*: Ein begrenzter Aufstieg i. m. 77. használtam. Ez utóbbiban az 1762. és az 1830. évi adatokat a szerző *J. Freiherr v. Metzberg*: Handbuch der österreichischen Statistik vom Jahre 1830. Wien, 1831. c. munka alapján közli.

15 A hivatalnoki réteg eredetére, neveltetésére, „bürokratizálódására” és mentalitására alapvető munka *Waltraud Heindl*: Gehorsame Rebellen. Bürokratie und Beamte in Österreich 1780 bis 1848. Wien–Köln–Graz, 1990. 35–47., 93–96., 200–209. – Az identitásának jó jellemzését adja *E. Bruckmüller–H. Stekl*: i. m. 161–163.

A kialakuló magyar középosztály eredetét és jellegét tekintve lényegesen különbözött az osztráktól. Zömét a *középbirtokos nemesség*, a hozzá tartozó nemesi értelmiség és a nem-nemes honorátorok alkották, akiket – a német fogalmat adaptálva – „*Bildungsadel*”-nek nevezhetnénk. Erre a nemesi középosztályra erősen hatott a felvilágosodás, majd a liberalizmus. Anyagi helyzetének romlása, a feudális rendszer globális válsága és a Habsburg-abszolutizmus merev konzervativizmusa ráébresztette a modernizáció elkerülhetetlenségére. A magyarországi polgárosodás élén a nemesi középosztály liberális elemei állottak, akik mögött a gyermekcipőben járó vállalkozó polgárság, nagyrészt a szepesi szászok és az asszimilált zsidó polgárok vékony rétege állott. A városi céhpolgárság zöme a kormánypárti konzervatív főnemességgel rokonszenvezett. A nemesség vezette nemzeti szövetekezés a levert szabadságharc ellenére inkább megerősödött, és képesnek bizonyult az ország alkotmányos szabadságának, az 1867. évi kiegyezéssel biztosított belső autonómiájának kivívására. A század utolsó negyedében azonban Magyarországon is megváltozott a középosztály összetétele és belső tagozódása. A kiegyezést követő fél évszázad alatt a birtokos nemesi családok száma 14-15 ezerről 6-7 ezerre csökkent.¹⁶ A lesüllyedtek zöme köztisztviselői pályára lépett, ahol a vékony felső réteg a hatalmi elithez kapcsolódott, de a többség a középosztály szerényebb módú alsóbb rétegeibe szorult. Akárcsak az osztrákban, a magyar középosztályban számra és súlyra roppant befolyásos volt a hivatalnokság, amely 1867 előtt nagyrészt megyei és városi szinten működött, és a szabadfoglalkozású értelmiség, amely az 1848. évi választójogi törvény szerint a diplomásokat: tudósokat, művészeket, lelkészeket és tanítókat foglalta magában.¹⁷ Számuk, akárcsak Ausztriában, rohamosan nőtt az 1840-es években becslült 60-70 ezerről 1910-ben 320 ezerre. Szakmailag a réteg köztisztviselőkre, magántisztviselőkre és diplomás értelmiségre oszlott. Az egész rétegnek csupán 18%-át tették ki a nemzeti kisebbségek. A köztisztviselők mintegy a negyede volt gentry származású, ennyire tehető részesedésük a diplomás csoportban is. Érdekes, hogy a zsidóság részaránya az első csoportban elenyésző, a másodikban 40%, a szabad diplomások csoportjában egynegyednyi, az egész rétegben 23% volt.¹⁸

A középpolgárság etnikailag, vallásilag, vagyoniilag roppant heterogén volt. Ide sorolták a jómódú üzletembereket, főként német és zsidó kereskedőket, vállalkozókat, a nemzetiségi burzsoáziát, de a tradicionális kiskereskedőket és iparosokat is. Ezt a „habarék-polgárságot” – ahogyan a kortársak nevezték – sem érdek-, sem értékközösség nem kapcsolta össze, többnyire a felettük elhelyezkedő mintaképhez igazoltak. A polgárság nagy része hamarosan átvette a gentry értékrendet, sőt beolvadt az „úri” középosztályba. Ezzel szemben a tőkés szellemű polgárság s a diplomás értelmiség zöme nem tudott, nem is akart összeházasodni, sem politikailag, sem társadalmilag a gentryvel. Ők alkották a liberális polgári középosztály gerincét.

Röviden szólnunk kell még a lengyel és a cseh társadalomról. A késő feudális *lengyel társadalom* szerkezete és értékrendje nagyon hasonlított a magyaréhoz. A

16 Magyarország története 1890–1918. Főszerk. Hanák Péter. Bp. 1983.² 450.

17 Az 1848:V. tc. 2., amelyet megerősített az 1874:XXXIII. 9. Magyar Törvénytár. Az 1874–1880. évi törvénycikkek. Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1912. 55.

18 Magyarország története i. m. 433–437.

nagybirtokos nemesség abszolút uralma és tespedése, amelyből aztán a felvilágosodás, a modernizáció mozdította ki Lengyelországot is.¹⁹ A kezdeteknél a különbség abban mutatkozott, hogy a lengyel polgárság számosabb és erősebb volt a magyarnál: az egész polgárság egyharmadát tette ki, de a kereskedő-bankár-vállalkozó csoportnak csupán az ötödét. A tulajdonképpeni burzsoázia soraiban a németek és a zsidók voltak nagy többségben. A modernizáció folyamatában a forradalmi romantika korszakának lezárulása hozott fordulatot. Az 1863. évi felkelés veresége után felülkerekedett a filozófiai pozitívizmus gazdasági megfelelője: a produktív munkaethosz, az üzleti realitás szelleme. A századvégi állapotot tükröző statisztika szerint a burzsoázia nagyjából egyenlő, egyharmados arányban oszlott meg a lengyelek, németek és zsidók között.²⁰ A lengyelek – a nemesség egy része is – behatoltak a gyáripárba és a kereskedelembe. A gazdasági sikert nem követte társadalmi kiegyenlítődé: Lengyelországban a német és a zsidó polgárság asszimilációja nem sok eredményt mutatott fel. A kölcsönös elzárkózás fennmaradt.²¹ A lengyelországi középosztályokat a vertikális tagozódás masszív korlátai különítették el egymástól.

A lengyel *szlachtanak* a magyar gentry fejlődésétől való különbözősége nemcsak a felkelések kilátástalanságának belátásából eredt, hanem abból is, hogy a Habsburg-monarchia piacán az osztrák–cseh versennyel szemben nehezebb volt a vállalkozónak, kiváltképp az elszegényedett nemesnek a lábát megvetnie, mint a lengyelnek a hatalmas orosz piacon. A magyar nemesség 1867 után hatalmi pozícióba jutott, jórészt kecsgetető hivatalokba, 1864 után a lengyel szlachta viszont még a meglévő politikai és közigazgatási pozíciókból is kiszorult.

A tradíciót és a mentalitást azonban roppant nehéz a századok vájta mederből eltéríteni. A század végére a kapitalizmus kegyetlen törvényei a lengyel nemesi társadalom jó részét is kiábrándították az idegennek bélyegzett kapitalizmusból. Bizonyíték rá a katolikus szociális újkonzervatívizmus térhódítása, vagy akár Reymont és Prus antikapitalista regényei.²² A lengyel nemesség nem tudta eljátszani az angol új nemesség szerepét, talán éppen azért, mert a polgári ethosz számára nem egy új létezési forma interiorizált mentalitása, hanem csak szerep volt.

Az eddigiektől némiképp eltérően alakult a *cseh társadalom* polgárosodása, különösen, ha megkülönböztetjük a cseh tartományok és a cseh nép fejlődését. Az előbbi esetben az ausztriai képletre ismerünk rá. Legfelül a főnemesség, a Monarchia leggazdagabb, leghíresebb családjai, akik legmesszebbre jutottak a modernizációban is. Alattuk a nagypolgárság – javarészt német és zsidó burzsoázia, „az aranyzsákok és iparmágnások” („Geldsack- und Fabrikschlötadel”), akiktől az igazi főnemesség éppúgy elzárkózott, mint Ausztriában. Egy emelettel lejjebb, csakúgy mint Ausztriában, a cseh burzsoázia felső rétege, amely gazdasági érdekei és kapcsolatai révén érintkezett a né-

19 The Cambridge History of Poland i. m. 75., 81. – *Jörg Hoensch*: Sozialverfassung und politische Reform. Wien–Köln, 1973. 143–148.

20 *W. Długoborski*: i. m. (Bürgertum). Statisztikai táblázatok a 297–299., a felhasznált források jegyzéke 1996.

21 Uo. 267–269., 286–291., a burzsoázia mint „idegen test”, mint „Externalität”: 275. – *Jürgen Hensel*: Polnische Adelsnation und jüdische Vermittler 1815–1830. Berlin, 1983. 150.

22 *S. A. Blejwas*: i. m. 186–188. – *P. S. Wandycz*: i. m. 288–289.

mettel, sőt a cseh főnemesség patrióta tagjaival is.²³ Ennek megfelelően a cseh nagypolgárság kétkeltű, mondhatjuk: kettős kötődésű volt, még az 1848 előtti reformkorban gyökerező ócseh hagyományokkal. Különleges helyzetbe szorult a zsidó polgárság is. Identitásukat tekintve inkább a németiséghez kapcsolódott mindaddig, amíg a német nemzettudat liberális és befogadó volt. A századvégen előretörő antiszemitizmus azonban felbomlasztotta ezt a társadalmi-kulturális azonosulást, anélkül hogy a zsidó polgárság zöme a cseh középosztályhoz kötődött volna. Sőt a zsidó értelmiség kiválóságaiiban a középkori gettósors emléke, a világ kísértetiességének víziója lett fokozatosan az identitás uralkodó tényezője.²⁴

A nemzeti középosztály igazi bázisát a jómódú polgári középréteg, leginkább a kispolgárságból felemelkedett iparosok, kereskedők, értelmiségiek alkották, főként az értelmiség, tanítók, írók, újságírók, hivatalnokok, alkalmazottak. A középosztály sajátos alkotóeleme volt a gazdagparasztiságból kivált vállalkozó réteg, egyfajta falusi agrárburzsoázia, amely nemcsak a földesúri uralom alól emancipálódott, hanem a „gyáva és ingatag” városi polgárságtól is elhatárolódott.²⁵ Így alakult ki a századfordulóra egy falusi-városi középosztály, amely egy Közép-Európában egyedülálló *populista agrárizmust* képviselt: egyesítette a parasztpolgári öntudatot és a radikális nemzeti érzést, de egyúttal a városellenesség, a nacionalista populizmus negatív vonásait is.

Ha most megkísérelnénk grafikusán ábrázolni az egyes társadalmak piramidikus struktúráját a felső osztályoktól a kispolgári alsó középosztályig, akkor közös sajátosságra bukkanhatunk: az egyes emeleteket elválasztó horizontális korridorokat mindenütt vertikális tengelyek keresztezik, amelyek két részre különítik el az egy emeleten lakókat is. A magyar társadalom a tradicionális nemzeti és az új polgári felső- és középosztályra bomlott, ahol a nemzeti lényegében nemesit, gentry szellemiségűt, a polgári pedig nem-magyar, kimondottan vagy kimondatlanul zsidót jelentett. Hasonló vízszintes és függőleges tagolás rajzolódik ki az osztrák grafikonon is, azzal a különbséggel, hogy a Bildungsbürgertum zöme a polgári, a német értelmű középburzsoázia és értelmiség pedig a nemzeti oldalon helyezkedett el. Hasonlítanak ehhez az ábrához a lengyelországi és a csehországi piramis vertikális választóvonalai is. A függőleges tengelyek politikai funkciója azonban mindenütt hasonló volt: a vízszintes tengely mentén kirobbanó szociális konfliktusokat többnyire ellensúlyozni lehetett a vertikális tengely körül mozgatott, nemzetinek deklarált, ám egyre élesebben *antimodernizációs* programokkal és konfliktusokkal.

A grafikus vázlatok logikusan átvezetnek bennünket a másik metódushoz, a hovatarozások preferenciáinak, az identitásváltásoknak a dinamikájához.

23 A cseh társadalom legújabb összefoglaló alapműve *Otto Urban: Die tschechische Gesellschaft, 1848 bis 1918*. Wien–Köln–Weimar, 1994. A társadalom alapszerkezetére I. 421–424.

24 A csehországi zsidóság sajátos helyzetére *Christoph Stözl*. *Kafkas böses Böhmen. Zur Sozialgeschichte eines Prager Juden*. München, 1975. – *Uő*: *Zur Geschichte der böhmischen Juden in der Epoche des modernen Nationalismus*. *Bohemia Jahrbuch* 14. München, 1973. – *Gary B. Cohen*: *Jews in German Society: Prague, 1860–1914*. *Central Europe March* 1977. 28–51. – A témában informatív értékűek Franz Kafka munkái és a róla szóló szakirodalom.

25 *O. Urban*: i. m. 426–427., 710–711.

A többes identitás dinamikája

A polgári társadalom valóságos szerkezetében az egyén eleve több közösséghez, csoporthoz tartozik: az „osztályon” kívül nemzethez, valláshoz, lakóhelyhez, foglalkozáshoz és sok egyébhez. Identitása megosztott, a társadalomban elfoglalt pozícióját nemcsak a vagyon és a birtok, hanem a hatalomban való részesedés, műveltség és különleges szaktudás is befolyásolja. Társadalmi pozíciója nem eleve determinált és változatlan, hanem a *történelmi szituáció* alakulása szerint változó. Ennek megfelelően pozíciója mozgékony, csoportidentitásait rangsorolja, és a rangsor változékony.

Miként is tudna a sokféle csoporthoz, közösséghez tartozó egyén a szituációk forgatagában eligazodni, érdekeinek és vonzalmainak megfelelően cselekedni?²⁶ Csakis a társadalmi alkalmazkodás alapszabálya szerint: identitásainak harmonizálásával. Az ideáltipikus forma a maximálisan *harmonizált identításhierarchia*. Ez megközelíthető egyfajta stabil fontossági rendben, kerülve a domináns identitással ellenkező kapcsolódásokat, de elérhető oly módon is, hogy a történelmi szituáció kihívása által legerősebben érintett kötődést helyezik a rangsor élére, a többieket alárendelik, vagy kompromisszumot teremtenek közöttük. Kielezett konfliktus esetén döntésképtelenség is előállhat, amiből érvessztés, depresszió következhet.

Mindezek a szociálpszichológiában jól ismert reakciók arra a konfliktushelyzetre, amelyben a szituáció és az egyéni alkat nem egyezik meg, sőt ellentétben áll egymással. A szociálpszichológiában azonban a szituáció többnyire invariáns tényező, s a vizsgálat voltaképpen tárgya az egyéni alkat vagy a csoportjelleg változásainak tipikus és különös reakciói.²⁷ A történelemben azonban a szituáció maga is változik, általában évtizedekkel mérhető középtávon, de olykor néhány év vagy akár néhány nap alatt – drámai gyorsasággal. Miben is áll a történelmi szituáció? Elkerülve itt egy külön tanulmányt igénylő definíció kockázatát, röviden csak a fogalom lényegére utalnék. A történelmi szituáció egy állandó mozgásban lévő *erőtér*, amelynek formáló tényezői – matematikai metaforával „vektorai” – egymással váltakozó kombinációkban ütköznek vagy egyesülnek. A kapcsolódások motivációja lehet gazdasági vagy társadalmi, érdek vagy kényszer, lehet nemzeti vagy vallásos

26 Ezt a kérdést teszi fel P. Urbanitsch, E. Burckmüller, H. Stekl: *Regiónen, Gruppen. Identitäten*, („Durch Arbeit”). 15–19.

27 A szociálpszichológia tematikájára és problematikájára elsősorban Kurt Lewin: *A mezőelmélet a társadalomtudományban*. Bp. 1972. 136–138., 146–148., 421–429. – *Csoportdinamika*. Válogatás Kürt Lewin műveiből. Vál. Mérei Ferenc és Szakács Ferenc. Bp. 1975. A kötetből főként *Mérei Ferenc* bevezető tanulmányát, „A cselekvés szerkezete és a közösségi dinamika. Kurt Lewin pszichológiája” tanulmányt, továbbá *Kurt Lewintől a „Szemtől szemben a veszéllyel”*, 216–226. és „A kisebbségi csoport pszichoszociológiai problémái”, 271–284. tanulmányokat emelném ki. – *Szociálpszichológia*. Szerk. Hunyady György. Bp. 1973. Hunyady bevezető tanulmánya, „A szociálpszichológiai ismeretek rendszere”. 15–32. – *Herbert C. Kehlman*: *A szociális befolyásolás három folyamata*. 48–54. és *Tomatsu Shibutani*: *Vonatkotatási csoportok és társadalmi ellenőrzés*. 310–319. – *A Szociálpszichológia tanulmánygyűjtemény jelentősen kibővített 2. kiadása*. Bp. 1984. elsősorban ismeretelméleti kérdésekkel foglalkozik. A sztereotípiákról szóló tanulmányok a történész számára is informatívak.

érzelem. A vezérmotívumok az egyénekre és csoportokra felhívásként vagy kihívásként hatnak, és ezek is hosszabb vagy rövidebb idő alatt változnak: erősödnek, halványulnak, visszaszorulnak. A kihívás erősségétől függően a válaszok lehetnek pozitívak vagy negatívak, az identitáshierarchiát szilárdítók vagy a gyengítők. A lényeg az, hogy a szituáció *par excellence történeti fogalom*, amely a társadalom mozgása által alkotott erőterben és időben realizálódik.

Nézzük meg a struktúravázlatnál használt példánkat, az osztrák és a magyar középosztály identitásváltásainak dinamikáját. Az osztrák társadalmi és politikai elit identitásának csúcán, amint említettük, századokon át a császárhűség állt. Ezt a felvilágosult abszolutizmus bővítette és modernizálta. A császárt az *állam* váltotta fel, amelynek maga az uralkodó is szolgálja volt, a hűséget pedig fokozatosan a *hazaszeretet* korszerűsítette. Ennek megfelelően a Bildungsbürgertum, kiváltképp a hivatalnokság identitását az államhatalomban való részvétel, a modernizációt pártoló polgárosodás és a jozefinista állampatriotizmus határozta meg.²⁸ Az identitás ideáltípusa felfelé a *Hofrat* és a franciás módi, lefelé az egyenjogú *állampolgár* és a német kulturális közösséghez való tartozás evidenciája volt. A polgári szellemhez hozzátartozott még a Metternich-rendszer, a vaskalapos bürokrácia bírálata is.

Hasonlóképp formálódott a birtokos burzsoázia identitása is, amely ugyancsak az államhoz s a dinasztiahoz kötődött, bármennyire kívánta is a polgári szabadság és az alkotmányos kormányzás új rendjét. Az állampatrióta identitás tekintetében volt különbség a nemzetfeletti Bécs és a német identitáshoz erősebben kötődő tartományok között, és a rendi hagyományt őrző *Monarchische Konstitutionelle* csoport között is.²⁹

A rendi reformerek a német egység hívei voltak, bár ragaszkodtak a Monarchiához is. Egyik képviselőjük, Viktor Andrian-Werburg szerint „Ausztria valamennyi szellemi és gyakorlati tendenciája kiváltképpen Németország felé fordul”. „Egy haza van az Alpoktól a tengerig, s benne az összetartozás és a haladás szellem mozdul.” „Osztrák nemzeti érzület” azonban nem létezik.³⁰ Ausztria csupán az egymástól elkülönülő nemzetiségek „konvencionális elnevezése”. Ausztria jövője, sugallja Andrian-Werburg, a liberális-alkotmányos reform és a német egység – Ausztria vezető szerepével. Hasonló pozícióból indul ki a centralisták teoretikusa, Johann Perthaler is. Ausztria, állítja, lényegét tekintve német állam. A nemzetiségeknek adható ugyan tartományi autonómia, de ezeknek bele kell illeszkedniük az ausztriai egységbe.³¹ A bécsi állampatriotizmus legjellemzőbb képviselője Franz Grillparzer volt. Önvallomása szerint „Én nem vagyok német, hanem osztrák, azaz alsó-auszt-

²⁸ L. a 14. és 15. jegyzetben közölt munkákat, főként *W. Heindl* monográfiáját.

²⁹ Elsősorban *E. Bruckmüller*: *Der Wiener Bürger*. (Durch Arbeit) 46–50., 54–56. és *P. Urbanitsh–E. Bruckmüller–H. Stekl*: i. m. 12–13. – *Österreichische Parteiprogramme 1868–1966*. Hrsg. Klaus Berchtold. Wien, 1967. 70–72. – Karl Möhring, Johann Perthaler, Anton Schmerling körül alakult ki a mérsékelt reformerek köre, a *Monarchische Konstitutionelle* pártcsoporthoz. *Karl Eder*: *Der Liberalismus in Altösterreich*. Wien–München, 1955. 92–96.

³⁰ *Viktor von Andrian-Werburg*: *Österreich und dessen Zukunft*. Hamburg, 1843. 16., 7.

³¹ *Peter Kuranda*: *Großdeutschland und Großösterreich bei den Hauptvertretern der deutschösterreichischen Literatur 1830–1848*. Wien–Leipzig, 1928. 95–97.

riai, és mindenekelőtt bécsi”.³² Ismeretesek emelkedett antinacionalista szentenciái: „Nekem mindennél fontosabb az ember és az ő szelleme, és az nem ismer semmilyen kizárólagos nemzeti irányzatot.”³³ „... a legjobb, ami az ember lehet, éppen az, hogy ember, akár atillát visel és magyarul beszél, akár német nyelve ellenére angol frakkban és francia kalapban sétálgat.”³⁴ Ezek az időtlen elvek ma is elbűvölők, de akkor, időhöz kötöten egészen másként hatottak.

Eljött 1848, a forradalom, és a szituáció gyökeresen megváltozott: Németország várható egyesítése, az itáliai tartományok elszakadása, Magyarország függetlenedése, alkotmányosság: mindez a Habsburg-Ausztria létét fenyegette. És akkor, az olasz szabadságharc, a magyar forradalom, a bécsi népmozgalmak viharában a költő a császári szoldateszka vezérért, Radetzkyt tábornagyot köszönti: „A te táborodban van Ausztria... Azokban, akiket Te vezetsz a harcra, még egészében él a szellem.”³⁵ Mi mást jelentett ez 1848 tavaszán, mint az osztrák állampatrióta identitás minden humanus elvet maga alá gyűrő győzelmét? Az összbirodalommal való teljes azonosulás megfelelt a neoabszolutizmus politikai gyakorlatának. Mindkettő, a Habsburg-abszolutizmus sorozatos veresége és a vezető bürokrácia hanyatlása vezetett el egy új szituációhoz, amely a Németországból való kiszorulással és az 1867. évi kiegyezéssel vette kezdetét. Az új szituációban az osztrák – elsősorban a bécsi – burzsoázia és a Bildungsbürgertum identitáshierarchiájának csúcsára az alkotmányosság, a modernizálás és polgárosodás kombinációja került, de az állampatriotizmus is fontos identitástényező maradt. Ez a körülmény rávilágít arra, miért nem lett a liberális polgárság nemzeti vezető osztály.³⁶ A század utolsó negyedében a német érzelmű városi polgárság, kiváltképp az értelmiségi ifjúság az antiliberalis német szervezetekhez vonzódott, számukra a nagypolgárság megfakult nemzetfeletti liberalizmusa „zsidó liberalizmusnak” számított. Az osztrák-német ifjúsági csoportok tagjai három nagyon különböző irányzattal keresték az azonosulást: Wagneren keresztül a germán nemzeti eszmével, Nietzsche nyomán a liberális világrend kultúrkritikájával és Marx révén a kapitalizmus radikális kritikájával.³⁷ Az 1867 utáni liberális éra azonban jó negyed századig fölényben volt a sokféle oppozícióval szemben, s csak a századvégen, a liberális világrendszer válságának kibontakozásakor alakult ki az újabb szituáció. A nagynémet egyesületek (*Deutsche Volksvereine, Lesevereine der Deutschen Studenten Wiens, Deutschnationale Verein*) programja nemcsak a szélsőséges nacionalisták, hanem a hithű liberálisok között is tért hódított. A linzi program (1882) a dualizmus lazítását, az ausztriai részben a német hegemonia megerősítését és ezzel

32 Grillparzers Gespräche und die Charakteristiken seiner Persönlichkeit durch die Zeitgenossen. Hrsg. Anton Sauer. Bd. XV. Wien. 1911. 298.

33 Uo. 110.

34 Grillparzers politisches Vermächtnis. Zusammengestellt Hugo von Hofmannsthal. Leipzig, [1917]. 47.

35 Grillparzers politisches Vermächtnis i. m. 20.

36 E. Bruckmüller: Ein begrenzter Aufstieg i. m. 70., 89.

37 William J. McGrath: Dyonisian Art and Populist Politics in Austria. New Haven–London, 1974. 2–3., 61–62., 88–90.

összefüggésben a Német Birodalommal való szoros együttműködés (szövetség, vámunió) kiépítését tűzte célul.³⁸ E program jegyében azonban nagyon különböző irányzatok találkoztak össze. A hangadó bizonyára a nagynémet csoport, utóbb párt volt, amely egyenesen a csatlakozást tekintette végcélnek. Vezetőinek identitás-hierarchiájában a nagynémet nacionalizmus került az élre. Jól illusztrálja ezt a pártvezér, Georg von Schönerer politikai jellemének formálódása. Apja mérnök, vállalkozó, vasútépítő, nagyfőkés, aki nemességet nyert és hozzá birtokot vásárolt. Fia viszont az ifjú generáció lázadó ethoszával telítődött, megvetette a kapitalista üzleti szellemet, az állampatrióta lojalitást, de megtartotta az apai örökséget, a rangot, a birtokot, sőt kifejezetten grandseigneur allűröket vett fel.³⁹ Komplex identitásképletében a nagynémet nacionalizmusnak az antiszemita rasszizmussal párosult eszménye szorított ki minden más kötődést.

Ellenkező irányba fordult a linzi program együtteséből Viktor Adler és Engelbert Pernerstorfer. Az egyik zsidó nagypolgári, a másik német iparoscsaládból jött, és végül a szocialista világmegváltás utópiájában, az elnyomott osztályhoz és mozgalmához való csatlakozásban találta meg a legfőbb identitást. Heinrich Friedjung és vele több liberális az osztrák lojalitást párosította a német nemzetudattal, míg Róbert Pattai és hamarosan Karl Lueger a szociális gondolat, a kereszténység és a nacionalizmus harmonizálásával alakította ki az osztrák állameszméhez hű, de antiszemita és magyarellenes identitását. Ennek az identitásnak eszmei kötőereje a politikai használatra alakított kereszténységben és egy mitizált nép, a *Volk* idealizálásában rejlett.⁴⁰

Sajátos utat járt meg a Budapestről elszármazott Theodor Herzl, akinek identitásformálódásában a zsidósághoz tartozás – egy új nemzettudat – vette át a vezérszerpet.⁴¹ És végül a kapitalizmusban, a liberalizmusban csalódottak, a nacionalista és a szocialista utópiától egyaránt viszolygó értelmiségiek egy kultúrtörténetileg roppant jelentős csoportja az *énvesztés* állapotában, kiábrándultan, a művészetben, a lélekben találta meg apolitikus identitását.

*

A magyar nemesség önazonosságát a reformkorban a *nemzeti liberalizmus* alapozta meg, amelyben a bécsi abszolutizmus elleni opposíció, az alkotmányos önállóság és a polgárosodás igénye fonódott össze. Ezt fejezte ki a kulcsjelző: „haza és haladás”. Igaz, az elit egy kis része, a dinasztiahű arisztokrácia és néhány tucat konzervatív földesúr identitáshierarchiájában az ancien régime-hez fűződő szoros szálak, a rang és

38 Österreichische Parteiprogramme i. m. 198–203.

39 Uo. 73–81. – *Carl E. Schorske*: Fin-de-siècle Vienna. Politics and Culture. New York, 1980. 120–125. – A társadalmi háttérre: Gibt es ein „schönerianisches Milieu”? Versuch einer Kollektivbiographie von Mitgliedern des „Vereins der Salzburger Studenten in Wien”. In: Bürgertum der Monarchie i. m. 275–298.

40 Österreichische Parteiprogramme i. m. 49–51., 165–168. – *C. E. Schorske*: i. m. 133–143. – *John W. Boyer*: Political Radicalism in Late Imperial Vienna. Chicago–London, 1981. 175–183., 205–208., 215–219.

41 *C. E. Schorske*: i. m. 163–173. – *Patai József*: Herzl. Bp. é. n. 120–131. – Újabb népszerűsítő munka *Halász Zoltán*: Herzl. Bp. 1995.

pozíció megelőzte a hazát és a nemzetet, de ez a kis csoport alig befolyásolta a kialakuló széles nemzeti közvéleményt. Nemzeti liberálisok és aulikus konzervatívok politikai ellenfelek maradtak 1848-ig. A forradalom és a szabadságharc azonban valószínűsítően az arisztokrácia, a tisztikar és a hivatalnokság körében. Császári-királyi ellenforradalom vagy szabad nemzet – ez volt a kérdés. A prioritás kényszerű eldöntése nagyjából a fent jelzett kötődések alapján történt, de ezeket egyéni motívumok, hagyomány, érdek, ámulás, meghasonlás kísérte és színezte.⁴² A fegyveres harc kitörése és az osztrák csapatok előretörése nyomán a nemzeti tábor is megoszlott: „békepártiakra”, akik a birodalomhoz és a 48-as alkotmányhoz való ragaszkodás között kiegyenlítést kerestek – és szabadságharcosokra, akik eljutottak a dinasztia detronizálásáig és a függetlenség deklarálásáig.

A forradalom leverését követő megtorlás és a kemény abszolutizmus lényegében megoldotta az identitás-konfliktusokat: a császárhűek behódoltak, a nemzetiek passzív – időnként aktív – rezisztenciát folytattak, és ezzel lelki békéjük helyreállt. A közös nemzeti kulcsszó 1848 volt, a „*restitutio in integrum*”, amely egyaránt jelentette a birodalomba beolvastott, feldarabolt ország egységének és a 48-as alkotmány teljességének helyreállítását. Identitás-konfliktus csak az 1860-as években éleződött, amikor Ausztria sorozatos háborús kudarcai és létveszélyes belső válsága napirendre tűzte a kiegyezést. A vezető réteg és a széles közvélemény megoszlott. Az előbbiben a megegyezés és konszolidáció vágya maga alá rendelte a függetlenségi intranzigenciát, az utóbbiban a függetlenségi eszme minden más megfontolást felülmúlt. Kossuth vagy Deák, kivárási vagy kiegyezés – ekkor ez volt a kérdés. Hogy milyen érdekek és érzelmek motiválták a hatvanheteseket és a negyvennyolcasokat, azt csak egyéni esetekben lehet valószínűsíteni. Általánosságban a vallás, a régió, a hagyomány, a nemzeti érzés ereje határozta meg a választást, amely országos, helyi vagy egyéni szituációk változásaitól érintve nem ritkán módosult. Az azonosságtudatban a hazáé, az alkotmányosság, a polgárosodás reformkori harmóniája állt helyre – egy lényeges különbséggel: a prioritások választása már politikai döntéssé szelődött, amely nem feltétlenül esett egybe a társadalmi azonosságtudattal.

A középosztály rangjelző identitásának kulcsszava az „úr” lett. Ez eredetileg az „uralom” birtokosát, először a fejedelmet, a törzsi vezért, utóbb a „seigneur”-t, majd általában a nemes embert tüntette ki, és csak a polgárosodás korában terjedt lassan lefelé, a vagyonos polgárságra és az értelmiségre. A szónak volt egy nemzeti jelentősége is, minthogy az „úri” társasághoz tartozás megkövetelte a magyarosodást, és volt egy társadalmi értelme: a rendkívül heterogén középosztály különböző csoportjainak összekötő kapcsa és a dolgozó néptől való címbeli elkülönülése.⁴³ Az íratlan társadalmi kódex szerint az úr a magyarral azonosult, tehát a magyarsághoz való asszimiláció nemcsak nemzetváltást, hanem *társadalmi rangemelkedést* is jelentett. Az érettségi bizonyítvány pedig jogosítványt adott a katonatiszti rang, vagyis az úri pozíció elnyerésére. (Érdeemes megjegyezni, hogy az úrival szemben a „polgári” kisebbségűséget fejezte ki, a polgári iskola a gimnáziummal, a polgári szabó az úri

42 Deák István: Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben. Bp. 1983. 154–164.

43 Magyarország története i. m. 460–463.

szabóval, az úriember a paraszttal szemben. A „jó társaságban” az úri becsületszó általában többet ért egy polgárjogilag perfekt váltónál.)

A liberális rendszer globális válsága ismét új szituációt teremtett a századvégen. A verseny és a válság következményeként széles rétegekben megrendült a nemzeti liberalizmusba és a polgárosodás üdvébe vetett hit. A deklasszált gentry, a hozzá igazodó hivatalnokság és a tőkés versenytől sorvadó kispolgárság kifejezetten a modernizáció ellen fordult. Az agrárérdekek primátusát védelmező nagybirtokosok a fináncőtke, a tőzsde és a szabad verseny állami korlátozását követelték.⁴⁴ E rétegek politikai identitásában a nacionalizmus a konzervatív antikapitalizmussal párosult, elvetette, sőt elítélte a liberális receptív magyarosítást. Nemzeti identitásában az idegenellenesség, elsősorban az antiszemitizmus foglalta el a prím szerepet. Az agráriusok fő érve az volt, hogy csak az ingatlan tőke, a földbirtok területhez és nemzethez kötött, míg a mozgó tőke és a munkás nemzetközi, nincs hazához kötve.⁴⁵ Ez az érv a nacionalizmus új értelmezését jelentette, amely „törzsökös” és „híg” magyarokra és asszimiláltakra osztályozta a politikai nemzet addig egyenlő tagjait. Ezzel utat nyitott a rasszizmus behatolása előtt. A neokonzervatív értékrendből a polgárosodás már kiszorult, helyét a „gazdavédelem” (a középbirtok szanálása, a homestead, a magas agrárvám), vagyis az antimodernizációs reform lépett.

A középosztály számban és befolyásban jóval kisebb részét kitevő öntudatos polgárság identitáshierarchiájában a *demokrácia*, az antifeudális polgárosodás igénye kerekedett felül. Ez elsősorban a radikális társadalmi átalakuláshoz kapcsolódott, elvetette a nemesi nacionalizmust, de vállalta a nemzetet: a társadalmi egyenlőségre alapozott, demokratikus nemzettudat és az ezzel összecsengő kulturális megújulás mellett kötelezte el magát.

Az alsó középrétegek szimpátiáját élvező neokonzervatív reakció és a szocialistáktól támogatott radikális demokrácia közti ellentétek az első világháború előtti évtizedben kiéleződtek. A háború alatt, érthető módon, mindenütt a nemzethez, részben a dualista Monarchiához kötődő identitás vált uralkodóvá, olyannyira, hogy még a kultúra zárt kertjébe visszavonult Hofmannsthal is a birodalom, illetve Ady Endre, a forradalmár költő is Magyarország megmaradásáért imádkozott. A háborús vereség és a forradalmak következtében kialakult totálisan új szituációban azonban a hatalmi elit és az úri középosztály túlnyomó többsége a neokonzervatív nacionalizmussal, a rasszizmussal, a társadalmi-politikai restaurációval való azonosulást választotta.

*

Míndezek illusztrációjaként említsünk néhány konkrét példát. Az egyik szembetűnő téma a zsidóság többes identitásának dinamikája. Ez csak közvetetten követi a struktúra változásait vagy éppenséggel független azoktól. Hiszen a hasonló polgári társadalomstruktúrákban is szignifikáns különbségek mutatkoztak a lengyelországi, a ma-

44 Uo. 176–178.

45 Uo. 179–181. – *Károlyi Sándor*: A mozgó tőke egynehány hatásáról. Magyar Gazdák Szemléje 1897. I. 328.

gyarországi, a csehországi zsidó asszimiláció típusai, az identitásváltozások mélysége és tartóssága között. Íme, egy jellemző magyar példa.

A Goldberger család a 18. század közepén telepedett le Óbudára. A szerény kékfestők csakhamar gazdag gyárossá emelkedtek, az óbudai gettó lakóiból kettős identitású, zsidó–magyar vállalkozóvá, az 1848-as magyar forradalom részvevőivé. A 20. század elején Goldberger Leó báró lett, a magyar textilipar vezére. Őmaga domináns hovatarozásnak a nagytőkés létet, közvetlenül mögötte a magyar, aztán zsidó identitást választotta. Ám egy jó negyed század múlva gyökeresen megváltozott a szituáció. Jött a fasiszta áradat, a zsidóüldözés kora. Goldberger Leót a gyáráról is, a magyar identitásától is megfosztották. 1944-ben Mauthausenbe deportálták. Ott pusztult el, mint első-, másod- és utolsósorban – zsidó.

Vehetünk egy másik, átfogóbb példát is, a Bildungsbürgertum valóságos létezésének vagy utólagos konstrukciójának kérdését. Éppen Jürgen Kocka fejtette ki kétségeit a „*Bildungsbürgertum*” fogalom használhatóságát illetően. „Milyen közös érdekek származnak a közös műveltségéből?” „Megalapoz ez kollektív cselekvőképességet? Ebben kételkedhetünk” – kérdi és kétli Kocka. Hiszen „1900 táján polgári értelmiségi találatok voltak valamennyi politikai táborban”.⁴⁶ Igaz, értelmiségi találatok akkor és most a kommunistáktól a fasisztákig minden pártban. De hát kispolgárok, sőt nagypolgárok, sőt arisztokraták nem tevékenykednek-e a legitimista konzervatívoktól a rasszista nacionalistákig valamennyi táborban? Tőkés vállalkozók a weimari köztársaságban vagy a horthysta Magyarországon ugyancsak sokféle pártban, mozgalomban vettek részt, sőt anyagilag is támogattak ellentétes politikai irányzatokat. Nem lenne-e reálisabb, nagyobb valóságérvényű, ha a polgári értelmiség politikai-világnézeti sokarcúságát a többes identitás dinamikájával magyaráznánk?

A Kocka által felvetett problémát az egész osztrák polgárságra kiterjesztve tárgyalja Ernst Bruckmüller egy jelentős tanulmányában. Ő is kételkedve kérdi, hogy „milyen időpontban volt a kultúra és az életvezetés valóban olyanfajta, amely végső soron a polgárságot összetartotta és elhatárolta”. A kutatások alapján „egyre inkább kérdéses lesz, hogy a Habsburg-monarchia területén lehet-e ténylegesen egy polgárságról beszélni”.⁴⁷ Eltekintve a nemzeti társadalmak különbségeitől, egyazon nemzetben is „nagyon erősen hatottak a belső differenciálódás különféle tényezői”. Ezért kétséges, hogy létezett-e bárminő polgári közösség. Hadd ismételjem meg tehát kérdésemet: a különböző csoportérdekek és identitáspreferenciák valóban kétségessé teszik a polgárság létezését? (Nem az egységét!)

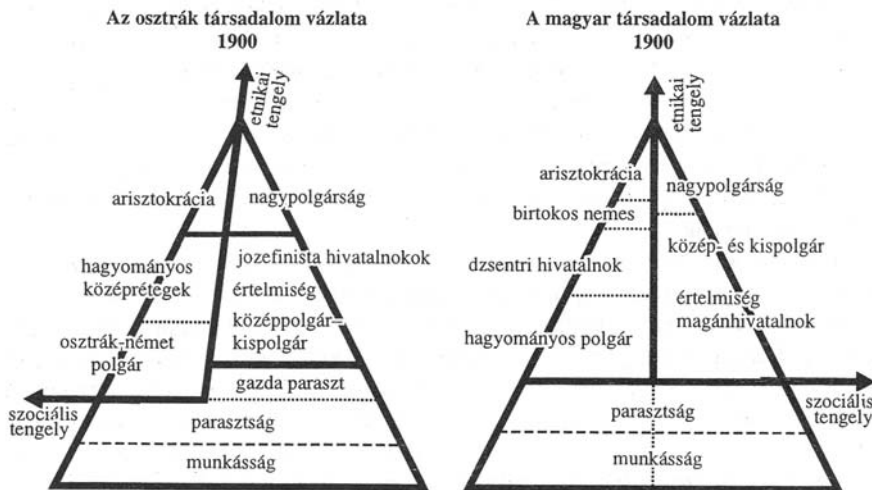
Induljunk ki abból, hogy a 19. század elején a *Bildungsbürgertum*, mint közös érdek, közös műveltség és jövőkép által összefűzött társadalmi alakulat Németországban és Ausztriában (Magyarországon a „*Bildungsadel*”, Csehországban esetleg a „*Bildungskleinbürgertum*”) valóban létezett. A kapitalista munkamegosztás és a polgárosodás ellentétei – nem utolsósorban a nacionalizmus és rasszizmus elhatalmasodása – mélyrehatóan megbontották a Bildungsbürgertum laza közösségét, és rop-

46 Jürgen Kocka: Bürgertum und bürgerliche Gesellschaft im 19. Jahrhundert. In: Bürgertum... 60.
47 E. Bruckmüller: Wiener Bürger i. m. In: Durch Arbeit... 58–60.

pant erősen átalakították hajdani identitásának preferenciáit, csakúgy, mint az *egész polgárságét*,⁴⁸ A közép-európai polgárság egyre bővülő köreiből az egyéni és csoportos érdek már nem a szabadsággal, hanem a nemzettel és vallással, nem a liberalizmussal, hanem a nacionalizmussal és neokonzervativizmussal vagy – az ellenpóluson: a szocializmussal kapcsolódott össze.

És itt nem mellőzhetjük a történeti szituáció változásait. A 19. század végén, a liberális világrend válságának kibontakoztakor a polgárság egy részénél, többnyire a hanyatló tradicionális elemeknél, az identitáshierarchia csúcsára nem a kapitalista felhalmozás, hanem az antiliberalis nacionalizmus értékei kerültek. A korábban jelentéktelen *népi (völkisch)* kötődés felértékelődött. Más csoportoknál maradt a burzsoá identitás, de formálódtak új értelmiségi körök is, amelyeknél az identitáspreferencia élén nem burzsoá értékek, nem is egy utópikus jövőkép, hanem a kultúra, egy új tudományos és művészeti valóság szemlélet állt.

Befejezésül csak egyetlen mondat. Úgy vélem, érdemes és hasznos lenne a társadalomtörténet metodológiájába a történeti szituáció és az egyéni, illetve a csoport-identitás kérdéseit, a szituáció és az alkat kölcsönhatásának vizsgálatát bevonni.⁴⁹

48 Klaus Wondung: Zur Lage der gebildeten in der wilhelminischen Zeit. In: Das wilhelminische Bildungsbürgertum. Hrsg. Klaus Wondung. Göttingen, 1973. 29–33. – A kérdést kritikusan elemzi Jürgen Kocka: Bildungsbürgertum – Gesellschaftliche Formation oder Historikerkonstrukt? In: Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert. Teil IV. Hrsg. J. Kocka. Stuttgart, 1989. 11–17. A kérdésre tézisszerűen kidolgozott választ ad Hans-Ulrich Wehler: Deutsches Bildungsbürgertum in vergleichender Perspektive. Elemente eines Sonderwegs? Uo. 235–237.

49 A zárómondatához kapcsolódva ismét hangsúlyozni szeretném a szociálpszichológia eredményeinek nagy fontosságát a korszerű társadalomtörténet számára. Így a 27. jegyzetben idézett művek, Kurt Lewin tanulmányai a Csoportdinamika c. kötetben, vagy a Hunyady György által szerkesztett két tanulmánygyűjtemény, a Szociálpszichológia első (1973) és második kiadása (1984) új tematikai és metodikai közelítéseket sugallnak a történész számára.

PÉTER HANÁK
SOCIAL STRUCTURES IN EAST-CENTRAL EUROPE
IN THE NINETEENTH CENTURY

The study takes as its subject the methodology of social structures and the applicability or suitability of such methodology. Relying on the results of historical anthropology and comparative social history, it takes as its starting point the fact that the concept of structure was originally the methodological fundament of such sciences where time plays no immanent role (i.e. geology, ethnology, linguistics). History is not to be found in this group because its substance comprises time and the irrecoverable and unprogrammable changes which occur in time. Nevertheless, structural research may produce useful results in the reconstruction and comparison of static conditions or long-term processes, such as property relations, structures of wealth, ethnicity, culture, etc. It is evident from this description that no society is monostructural; each society is characterised by a variety of structures co-existing in varying combinations. If, therefore, we are examining a society which is undergoing rapid historical change rather than a motionless or slow-moving society, two questions face us immediately: First, how does the relation between the structures and the macro and micro groups develop? Second, how do the dynamics of change develop in response to the relatively rapid changes of situation? Thus, we may approach the various segments of society (this study, for example, examines movement among the Central European middle classes) using two different methods: flexible structural research, and an exploration of the dynamics of identity hierarchies. The study first compares the main features of the structure of the Austrian and Hungarian middle classes – with a cursory examination of the Polish and Czech middle classes. Thereafter, it confronts the dynamics of changes of identity made in response to historical situations. In this area, attention is also drawn to the social-psychological interpretation of the situation. Finally, the study suggests a reform of the methodology of social history.